

ПРОБЛЕМИ ДЕФІНІЦІЇ І ГЕНЕЗИСУ МІСТА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.ВЕБЕРА

Стаття присвячена висвітленню концептуальних підходів М.Вебера в осмисленні образу міста та критеріїв його визначення. Особлива увага приділена дослідженню генезису міста та формуванню основ урбаністики.

Сучасна геоурбаністика як наука, що досліджує просторову організацію міського життя, еволюцію і функціонування міських систем різного рівня, виникла на основі синтезу здобутків історичної географії, соціології і культурології. Її поява на початку ХХ ст. була нерозривно пов'язана як із бурхливим розвитком міст, так і з незаперечними досягненнями в осмисленні еволюції способів самоорганізації людей у замкненому міському просторі. Погляд на урбанізоване середовище не лише як на форму просторового існування і елемент системи розселення, але й як на гігантський полігон, на якому упродовж багатьох століть випробувалося вміння людей створювати раціональні форми взаємодії і комфортні умови існування, відкрив нові обрії перед усією системою наук про суспільство і притаманні йому типи і форми соціальної організації.

У формування методологічного фундаменту урбаністики – узагальненого наукового знання про міста та їх роль у системі організації простору – визначальний вклад внесений працями М.Вебера (1864 – 1920). Видатний німецький соціолог, філософ, історик, економіст був по суті першим, хто наважився розглянути місто як соціально-географічний феномен, у всій складності його системоутворюючих ознак і у процесі його тривалої еволюції на різних континентах. Започаткувавши системний підхід до міста як до своєрідного співтовариства громадян, що еволюціонувало у бік перетворення в автономну корпорацію, Вебер виступив основоположником того напрямку у суспільних науках, який сьогодні передається поняттям “urban history”. При цьому йому вдалося вирішити цілий ряд взаємопов'язаних завдань – дати узагальнену дефініцію міста як суспільного явища, прояснити обставини виникнення міст, простежити роль глобальної цивілізаційної матриці їхнього розвитку, створити узагальнену типологію

міст. Жоден містознавець у світі не може пройти повз ту неймовірно пістряву і водночас блискуче впорядковану картину міського розвитку, яка вийшла з-під пера М.Вебера.

Головне, що цікавило вченого у калейдоскопічному переплетенні різноманітних ознак міського життя – це проблема співвідношення ірраціональності й раціональності у житті соціумів. Навіть найуважніший аналіз того, як у певну епоху розділялися, спеціалізувалися й комбінувалися господарські функції, ще не дає готової відповіді на це питання, доводив він. Якщо історія господарства є історією перемоги економічного раціоналізму, то сфера культури чи права – це майже завжди царина “матеріальних ірраціональностей”¹. А отже, історія повинна насамперед займатися зміною поділу і поєднання економічних функцій на кожному з історичних етапів, враховуючи і проблему класів, і тип суспільного ладу, і вплив елементів позаконотичного порядку – політичних прагнень, станових інтересів, магічних і релігійних елементів. Зрозуміло, що найбільш доступним для дослідження складної взаємодії цих чинників є простір міста.

Варто зазначити, що до Вебера історія міст не була предметом ґрунтовних комплексних досліджень і навіть саме поняття “місто” від більш загального терміну “поселення” належним чином не було відсепароване. Перші теоретики урбанізму О.Тьєрі, Ф.Гізо визначали місто на основі розрізнення промислового і аграрного виробництва. У марксистизмі акцент робився на відокремленні ремесла від землеробства.

Німецька школа мідієвістики (Г. фон Белов) та її російські послідовники (Д.Петрушевський)² розглядали проблему виникнення міст у контексті генезису феодалізму. Утім, ані популярна у ХІХ ст. вотчинна теорія походження міст, ані общинна, ані ринкова теорії, що прийшли їй на зміну, не створили надійного методологічного фундаменту для пояснення обставин походження міського способу життя. Гостра конкуренція взаємовиключних підходів не залишала простору для розгляду міста як системної цілісності, виникнення якої підготовлене цілим рядом чинників – географічних, воєнно-політичних, соціальних та інших. І ніхто до М.Вебера навіть не намагався вибудувувати дефініції міста на основі притаманного йому типу самоорганізації городян.

М.Вебер підійшов до дослідження генезису міста як новатор, у всеозброєний системний підхід, і це забезпечило успіх і довге життя його головним містознавчим працям – “Місто” та “Історія господарства”. Один з найбільш вдумливих дослідників спадщини М.Вебера А.Неусихін бачив головну причину цього успіху у тому, що Веберу

вдалося уникнути обох крайностей – і “дурного монізму”, і так само непродуктивного плюралізму, коли кожна сторона певного явища виводиться із відповідної, притаманної лише їй, причини. Вебер зумів показати процес виникнення міста за рахунок складних і взаємодіючих між собою процесів, і це надало його праці цілісного характеру. Місто “відразу ж виступило на сцену у вигляді складного комплексу явищ”, причому і сили розвитку, і всі елементи, з яких вибудовується місто, були схоплені на самому початку процесу³. Майже сто років тому він запропонував підходи, які сьогодні успішно реалізуються у рамках нової локальної історії, з акцентом на багатофункціональності міста і визначенні самоуправління й суверенності як основних домінант міського розвитку.

Цікаво придивитися уважніше, які ознаки і критерії Вебер кладе в основу, коли намагається дати не поверхово-формальне, а сутнісне визначення міста. Насамперед підкупає неприйняття ним спрощених підходів: у перших же рядках своєї праці він виокремлює лише одну ознаку, яку можна покласти в основу дефініції “місто” – попри наявність різних підходів до його визначення. Спільним для цих підходів є тільки те, що місто є замкненим (принаймні відносно) населеним місцем, а не сумою кількох помешкань, розташованих окремо одне від одного. Далі починаються суттєві розходження – залежно від того, яку саме ознаку – кількісну, економічну, політичну чи якусь іншу – дослідник вважає головною.

Звичайне уявлення про місто виходить із пріоритету кількісної ознаки: місто – це насамперед велике поселення. З соціологічної точки зору, за Вебером, це дійсно важлива ознака. Мешканці міста живуть у близько розташованих одна до одної будівлях, і ця їх сукупність являє собою настільки велике поселення, що особистісне знайомство мешканців за принципом сусідського зв’язку зовсім не є обов’язковим. І все ж кількісна ознака далеко не вирішальна для тих поселень, які мали в минулому *права міст*. У часи Вебера в Росії існувало, приміром, багато сіл, які зі своїм багатотисячним населенням були значно більшими, ніж деякі старі міста Польщі чи Східної Німеччини. Отже, величина сама по собі не може бути вирішальною ознакою міста.

Можна спробувати, продовжує Вебер, дати суто економічне визначення міста – поселення, мешканці якого у своїй більшості живуть не землеробською працею, а торгівлею і промисловістю. Але і таку дефініцію він вважав недостатньо обґрунтованою. Адже спеціалізація промислів може існувати для задоволення економічних і політичних

потреб князівського двору, а князівське замкнуте натуральне господарство (ойкос), навіть із значним ремісничим поселенням при цьому, містом ще назвати не можна. Наступною ознакою міста є наявність ринку – не випадкового, а постійного місця товарообміну, що є джерелом заробітку і задоволення потреб населення. Але не кожне місце, де є ринок, являє собою місто. Періодичні базари і ярмарки часто відбувалися у селах.

Про місто в економічному сенсі Вебер вважав можливим говорити лише у тому разі, якщо місцеве населення задовольняє суттєву частину свого щоденного економічного попиту на місцевому ринку, причому значною мірою предметами, виробленими або купленими для збуту місцевим населенням. Кожне місто в цьому сенсі є “ринковим місцем”, “ринковим поселенням”. Зрозуміло, що одночасно воно може бути місцеперебуванням князя, мати свій ойкос як економічний центр, бути осередком ярмаркової торгівлі. На узбережжі Середземного моря міста досить часто виникали і безвідносно до резиденції князя чи якихось концесій, а шляхом союзу прибульців, мореплавців, торгових поселенців тощо.

До типу князівських наближалися й міста, що базувалися на патримоніальних і політичних доходах як основі купівельної спроможності великих власників. Такі міста Вебер називав містами споживачів, ріст їхнього населення залежить від наявності в них фабрик, мануфактур чи домашньої кустарної промисловості. Він виділяє три типи таких міст – азіатський, античний і середньовічний. Від промислових Вебер відокремлює торговельні міста, водночас зазначаючи, що найчастіше існуючі міста відносяться до змішаного типу.

Те, що місто являє собою не лише комплекс жител, але й господарську організацію з регулюючими функціями, теж ще не відрізняє його від села. Село також має певні форми господарського регулювання – сівозміни, впорядкування пасовищ тощо. Своєрідним для міст минулого був лише спосіб і обсяг господарсько-політичного регулювання, а також те, що регулювання набувало рис організації, у тому числі цехової.

У нашому контексті особливо цікавим уявляється погляд М.Вебера щодо розміщення поняття “місто” в ряду *політичних* понять. З цієї точки зору місто може розглядатися як до певної міри автономний союз, громада з особливим політичними і адміністративними установами. Різниця між економічним і політико-адміністративним визначенням міста для Вебера принципова – бо лише в останньому сенсі місту на-

лежить особлива міська територія. Для міста як економічної категорії головним способом регулювання прибутковості є домоволодіння, а земля тут є лише додатком. Адміністративна ж роль міста значною мірою визначається територією.

Досить спірним є введення в систему ознак міста наявності фортеці і місцеперебування гарнізону. Далеко не завжди і не скрізь міста були обмежені стінами, хоч у принципі фортечна система була притаманна і східним, і античним, і середньовічним містам. В Англії в часи англосаксів кожному графству належав “бург” (borough), за назвою якого визначалося і його ім'я, причому несення сторожової й гарнізонної служби було найбільш ранньою міською повинністю. В англосаксонській традиції з усталеним поняттям “місто-гарнізон” пов'язується найменування його жителів бюргерами (burgenses). Саме з міст-фортець виростали самостійні політичні утворення, головною функцією яких було підтримання безпеки. Місце збору і тренувань воїнів, яке Вебер називає військово-політичним ринком міста, і міський економічний ринок існували, як правило, у стані “пластичного дуалізму”. Виникнення бургу притягувало до себе ремісників і торговців. В міру зміцнення їх позицій і зростання їх частки у доходах “сила князя значно обмежувалася, права його урізалися”. Паралельно йшов інший процес: політично беззахисна торгівля потребувала священного покровительства, і у багатьох випадках світський господар бургу поступався місцем священнослужителю. Воєнно-політичні структури міст стають різними.

Чи кожне місто було громадою? Відповідь Вебера на це запитання негативна. Міська община як масове явище притаманна лише Заходу і лише частково – Передній Азії. Щоб стати громадою, місту потрібні: 1) укріплення, 2) ринок; 3) власний суд і, бодай частково, власне право; 4) корпоративність; 5) хоча б часткова автономія або автокефалія, тобто управління за допомогою апарату, в якому беруть участь мешканці міста. Такі права виливалися зазвичай у форму станових привілеїв, а їх носієм виступав певний стан городян (громадян). Саме наявність такого стану і є головною особливістю міста у політичному відношенні. Хоч зрозуміло, що певною мірою вказані ознаки властиві далеко не всім середньовічним містам. В Азії корпоративний характер міст і автономне управління ним могли існувати лише у вигляді слабких натяків. Що ж до автономії – участі городян в управлінні – то її Вебер спостерігає більшою мірою в селах, посилаючись, зокрема, і на досить широкі повноваження російського “миру”.

ня (а водночас і вільних від панівної релігії систем думання). Навіть найдавніші писемні згадки про міста як добровільні союзи роблять акцент на притаманному їм революційному характері. Прикметною ознакою західного міста Вебер вважає синоїкізм (від гр. *sinoikismos* – спільне поселення) – об’єднання на ґрунті не обов’язково спільного проживання на певній території, але завжди у формі громадського союзу – із спільним культом і спільними інтересами⁶.

Зупинимось на цій узагальнюючій характеристиці міста і спробуємо відповісти на питання: чому саме навколо цієї сутнісної ознаки Вебер вибудовує різницю між європейським і азійським містом. Європейське місто, на його думку, виникало насамперед як союз для оборони і як об’єднання людей, що були здатні економічно організувати цю оборону. В Азії міста були покликані до життя іншими обставинами – тут на першому плані опинилася проблема зрощення. “Зрошувальна система створила бюрократію, повинності підданих і цілковиту залежність їх існування від діяльності царської бюрократії”⁷.

Надзвичайно цікаво зіставити ці міркування Вебера з дещо пізнішими висновками відомого норвезького політолога С.Роккана, який здійснив справжню революцію в осмисленні центр-периферійних відносин через призму ролі міст. Зіставляючи конгломерат самоврядних міських общин Месопотамії і централізовану імперію єгипетських фараонів, Роккан доходить цікавого висновку: уже в ті часи створений людьми інститут міста стояв вище, ніж природний поділ суспільства на сім’ї і клани. При цьому шляхи розвитку міст за месопотамським і єгипетським зразком були докорінно відмінні і представляли два різні напрями територіальної експансії. Лояльність міста першого типу неможливо завоювати силою, бо носієм його суверенітету є збори громадян. У другому випадку формується династичний центр в умовах сільськогосподарської цивілізації, і соціальної активності у міських центрах не спостерігається. Месопотамський тип превалював у великому районі від Індії до Середземномор’я і північніше, в Європі. Єгипетський має паралелі у Китаї, у кочових імперіях Центральної Азії, у деяких мусульманських державах і в Росії⁸.

Отже, поняття “місто” і М.Вебер, і С.Роккан вважають основоположним для розуміння глибинних основ членування простору і формування імперій. У будь-якому дослідженні змін у територіальних структурах, доводив Роккан, потрібно аналізувати взаємодію між двома типами простору – фізичним і соціальним чи культурним. Перший

він називає географічним простором, другий – простором належності (membership). Історія структуризації людських співтовариств може бути простежена у контексті взаємодії між географічним простором і простором належності⁹.

Розрізнення горизонтального (у параметрах віддаленості) і вертикального (у категоріях залежності) типів периферійності дало ключ до розуміння того, як територіальна організація і система міських центрів впливають на той чи інший тип державного устрою і той чи інший різновид територіальних ідентичностей. З цього погляду міркування М.Вебера та С.Роккана стоять в одному ряду із глобальними теоріями К.Дойча, І.Валлерстайна, А.Хіршмана та інших видатних мислителів.

Підсумовуючи виклад ідей М.Вебера про сучасні йому міста, зауважимо, що вони стали фундаментом урбаністики саме тому, що стали узагальненням безлічі притаманних містам сутнісних ознак. Вебер досліджував міста і як центри локальних економік, і як ринок, і як корпорації городян – з наголосом на комбінації притаманних їм фіскально-економічних, військових, політико-адміністративних, соціальних та культуроформуючих функцій. І хоч у Вебера було чимало послідовників у дослідженні міської історії, ніхто з них уже не наважувався простежувати узагальнену анатомію міського життя у діапазоні від античності до капіталістичної ери.

Від класичних побудов М.Вебера відштовхувалася соціологія міста, одним із засновників якої вважають Г.Зіммеля. Досліджуючи роль простору для соціальної взаємодії, він звертав увагу на те, що не географічний розмір у кількість квадратних кілометрів утворює соціум – це здійснюють ті психічні сили, які утримують мешканців разом. Суспільство існує там, де багато індивідів вступає у взаємодію. Пізніше Р.Джонстон та Р.Тейлор розвинули цю ідею, довівши, що у специфічному міському кліматі саме локалізований у просторі процес політичної соціалізації відіграє ключову роль у передачі місцевих традицій¹⁰.

Багатофункціональність міст і складність соціальних відносин у них зумовила співіснування у міській соціології багатьох відмінних парадигм – еволюціоністських (О.Конт, Г.Спенсер, Е.Джуркгейм), теорій історичних циклів (В.Парето, М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі), марксистських (Ф.Енгельс, А.Грамші, Д.Лукач, Е.Фромм), модернізаційних (Е.Гіденс, Г.Тіллі, Н.Еліас, П.Штомпка), структурно-функціоналістських (Т.Парсонс). Помітним виявився вклад чиказької

школи соціальної екології (Р.Парк, Е.Берджес, Р.Макензі) у представленні міста як організму, що еволюціонує на біотичному і культурному рівнях. Останнім часом нові підходи до аналізу сутності урбанізаційних процесів відшукує соціосинергетика. Загалом же урбаністика разом з дотичними до неї галузями соціального знання дедалі більше еволюціонує у бік засвоєння міждисциплінарних підходів: місто розглядається і як складний соціокультурний організм, і як результат тривалої еволюції міського соціуму у напрямі оволодіння функціями концентрації населення й капіталу, виробничих, задоволення різноманітних потреб тощо. Серед географічних дисциплін, які спеціалізуються у сфері дослідження міського життя, найбільш динамічно розвивається геоурбаністика – наука, про основні сфери дослідження якої вже йшлося.

В Радянському Союзі до ідей М.Вебера існувало насторожено-стримане, а частіше гостро критичне ставлення. Його сприймали як апологета капіталістичного ладу, “ревного прибічника німецької імперіалістичної експансії”, як людину, що намагається “вигнати із методології суспільних наук ідею про закономірний характер історичного розвитку”¹¹. Природно, що синкретичні за своїм змістом веберівські теорії походження міст не були сприйняті радянським суспільствознавством. Їм протиставлялися кілька різних, конкуруючих між собою теорій, одні з яких вписували урбанізм у генезис феодалізму, а інші вибудовували схеми позаформаційного статусу середньовічного міста. Загалом же домінував розгляд міста виключно виходячи з його економічних функцій, що блокувало дослідження не менш важливих функціонально-просторових, соціальних, духовних та інших параметрів міської життєдіяльності¹².

Що ж до вітчизняної урбаністики, то у дослідженні процесів міського життя вона пішла поза межами СРСР дещо іншим шляхом і досягла помітних успіхів на окремих напрямках. Одним з них і виявилася геоурбаністика, основи якої закладалися працями В.Кубійовича. Метод Кубійовича, який він відшліфовав на прикладі свого рідного міста (Новий Санч на Лемківщині) ґрунтувався на дослідженні територіальної структури міста, особливостей забудови, щільності населення, його конфесійного та етнічного складу. В УРСР внаслідок обставин біографії Кубійовича ставлення до цього методу виявилось гостро неприхильним. Містознавство тут розвивалося переважно в історично-подієвому руслі, у силовому полі підтримуваного державою краєзнавства. Це призвело, в кінцевому підсумку, до гальмування

системного погляду на місто як складну соціокультурну систему і до утворення майже неперехідного бар'єру між дослідниками міської історичної спадщини і тими фахівцями, яким належало займатися моделюванням міського середовища і проектуванням міст.

Погляд на місто лише як на об'єкт сторонніх впливів, а не як на своєрідний колективний суб'єкт із власними функціями й відповідними механізмами самоорганізації й самозбереження, і донині відчутно гальмує процес формування міської історії як субдисципліни із власним предметним полем, специфічними дослідницькими методами. Вирватися із цього замкнутого кола вдалося лише історикам архітектури і містобудування, які започаткували історико-культурний напрям у містознавстві. У руслі цього підходу було створено чимало вартісних праць, серед яких виділяються ґрунтовні, інформаційно насичені монографії і статті В.Вечерського. У працях істориків-культурологів і пам'яткознавців висвітлюється чимало аспектів міської історії, які виходять за межі традиційного дослідження архітектурної спадщини й містобудівних проблем. Це стосується, зокрема, впливу тоталітарного режиму на міське середовище у напрямі його дегуманізації і руйнування його культурного потенціалу. Орієнтація на виробництво, а не на людину зумовила явище, яке В.Вечерський називає ентропією містобудівних систем¹³ і яке заслуговує, безумовно, на спеціальну дослідницьку увагу.

Останнім часом “нового дихання” у вітчизняному містознавстві набули історико-топографічні підходи. Їхній фундамент закладався ще у 70-х рр. минулого століття працями П.Толочка¹⁴, пізніше в руслі історичної топографії плідно працювали киевознавці Г.Івакін, С.Климовський та ін. Я.Дашкевич у 1987 р. ввів у науковий обіг і чітко окреслив межі поняття “соціотопографія” – як дослідження урбанізаційних процесів з токи зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання¹⁵. Ідею підхопили й розвинули польські науковці, і надалі цей напрям усталювався вже обоюсторонніми зусиллями в режимі постійного діалогу. М.Капраль започаткував соціотопографічний аналіз Львова¹⁶, ввівши в обіг поняття “націотопографія”; у цьому ж руслі плідно працює М.Долинська. Проте поняття “соціотопографія” і сьогодні не є чітко окресленим і допускає різні тлумачення. М.Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову¹⁷.

Один з містознавчих підходів можна було б назвати структурно-територіальним, базованим на аналізі проблем розселення і територіальної структури. Однак після 1977 р., коли було видано працю Є.Пітюренка¹⁸, помітного просування на цьому напрямі не спостерігається. Щоправда, переважно завдяки зусиллям географів (О.Шаблій, І.Ковальчук) запропоновано оновлені теорії систем розселення і нові критерії поселенського навантаження. Розгляд поселень як каркасу континуально-дискретних екістичних систем разом із уведенням у науковий обіг поняття *поселенський потенціал* здатний значно розширити обрії сучасного містознавства¹⁹. Однак поки що розвідки на ці теми не виходять за межі статей.

Лишається сподіватися, що активне засвоєння вітчизняними містознавцями доробку М.Вебера допоможе вивести вітчизняну урбаністику на сучасний методологічний рівень. Якоюсь мірою це вже робиться в руслі нових наукових напрямів – історичної регіоналістики та нової локальної історії. Теоретико-методологічні проблеми урбаністики займають помітне місце на сторінках нового щорічника “Регіональна історія України” (Вип. 1. – 2007; Вип. 2. – 2008). Користуючись нагодою, прошую усіх зацікавлених до співробітництва у журналі та дискусій на теми оновлення методологічного інструментарію вітчизняної урбаністики.

¹ Вебер М. История хозяйства. – Город. – М., 2001. – С. 21-22.

² Белов Г. фон // Городской строй и городская жизнь средневековой Германии. – М., 1912; Петрушевский Д.М. Возникновение городского строя средних веков // Там само.

³ Неусыхин А.И. Социологическое исследование М.Вебера о городе // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 665.

⁴ Вебер М. История хозяйства. Город. – С. 335-348.

⁵ Там само. – С. 373.

⁶ Там само. – С. 288-291.

⁷ Там само. – С. 292.

⁸ Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. – 2006. – № 4. – С. 48-50.

⁹ Роккан С. Центр-периферийная поляриность // Там само. – С. 74.

¹⁰ Див.: Зарицький Т. Теоретичні засади вивчення диференціації суспільно-політичного простору // Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С. 112-130; Филлипов А. Социология пространства // http://www.rutenia.ru/logos/number_2000_2.09.html.

Советская историческая энциклопедия. – Т.3. – М., 1963. – С. 17-18.

¹² Докладніше див.: Происхождение средневекового города: развитие отечественной медиевистики в свете одной проблемы // <http://www.hrono.info/statii/2006/goroda>.

¹³ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – С. 10-11.

¹⁴ *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972.

¹⁵ *Дашкевич Я.Р.* Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 71-72.

¹⁶ З-поміж багатьох праць М.Капралія згадаємо узагальнюючу: Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

¹⁷ *Долинська М.* Исторична топографія Львова XIV – XIX ст. – Львів, 2006. – С. 37.

¹⁸ *Питюренко Е.И.* Территориальные системы городских поселений Украинской ССР (Методология и методика исследования, анализ современного состояния, закономерности и проблемы развития). – К., 1977.

¹⁹ *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії. – Львів, 2003. – С. 264-275; *Ковальчук І.* Наукові засади і результати моделювання стану та динаміки поселенського навантаження, його впливу на природне середовище Західної України // Исторична топографія і соціотопографія України. Зб. наукових праць. – Львів, 2006. – С. 11-38.